

נוהאד עלי ורימאא דעאס, השכלה גבוהה בקרב המיעוט הערבי בישראל: ייצוג, מיפוי, חסמים ואתגרים. תל אביב: רסלינג, 2018, עמודים.

במחצית הראשונה של 2019 התקיים באוניברסיטה העברית בירושלים טקס לרגל החלפת דקנים בפקולטה למשפטים. פרופ' דפנה לוינסון-זמיר נכנסה לתפקיד במקום הדקן המכהן, פרופ' מיכאיל קרייני. לכאורה היה זה בסך הכול עוד אירוע אקדמי. אולם בחינה מדוקדקת של האירוע מנקודת המבט של החברה הערבית ושל האקדמיה בישראל מעלה ממצא נוסף, עגום עד מאוד: עם עזיבתו של פרופ' קרייני את כס הדקן, הצטמצם בחמישים אחוזים מספר הדקנים הערבים באוניברסיטאות ישראליות. כן, זו המציאות בישראל: לבד מקרייני יש רק עוד חוקרת ערבייה אחת בתפקיד מקביל – פרופ' מונא כסאברי-ח'ורי, דקנית בית הספר לעבודה סוציאלית באוניברסיטה העברית. מתוך 67 דקנים המכהנים כעת באוניברסיטאות ישראל יש רק נציגה אחת לחברה הערבית (1.45% מכלל הדקנים) במקום שניים שביהנו במצב ה"מוצלח" ביותר בהיסטוריה הישראלית (2.9% מכלל הדקנים).

ספרם של נוהאד עלי ורימאא דעאס מאיר את סוגיית הייצוג של הערבים הפלסטינים אזרחי ישראל באקדמיה. סוגייה זו, הכוללת את שלבי המעבר בין סיום הלימודים בתיכון להתחלת הלימודים באקדמיה, הקליטה באוניברסיטאות וההתקדמות בתארים, והיבטים נוספים כגון הנוף הלשוני באוניברסיטאות ושיעורם של עובדים מנהליים באקדמיה, לא זכתה להתייחסות מחקרית מספקת. שני קובצי מאמרים חשובים עסקו בנושאים אלו,¹ ועוד מספר דוחות ומאמרים אקדמיים ממוקדים.² אולם הספר שלפנינו מקדם את הדיון עוד צעד חשוב: מדובר במסמך מקיף המציג נתונים עדכניים ביחס

1 ח'אלד עראר וקוסאי חאג' יחיא, עורכים, האקדמאים וההשכלה הגבוהה בקרב הערבים בישראל – סוגיות ודילמות (תל אביב: רמות, 2007); מאג'ד אלחאג', ערך, מצוקת התעסוקה בקרב האקדמאים הערבים בישראל (חיפה: אוניברסיטת חיפה – המרכז היהודי-ערבי, 1988).

2 לדוגמה ת'אאר אבו ראס ויעל מעיין, "נוכחות נפקדות: הקמפוס הישראלי ויחסו אל השפה והתרבות הערבית – תמונת מצב" (ירושלים: סיכוי – העמותה לקידום שוויון אזרחי, 2014), https://www.sikkuy.org.il/wp-content/uploads/2014/12/present-yet-absent_internet_heb.pdf; מוחמד אמארה, עבד אלרחמן מרעי וסמדר דוניצה-שמידט, השפה הערבית באקדמיה בישראל: ההיעדרות ההיסטורית, האתגרים בהווה, הסיכויים לעתיד (ירושלים: מכון ון ליר, 2016); דיראסאת – מרכז ערבי למשפט ומדיניות, מסלול המכשולים: אתגרים וכיווני פעולה לשילוב מהותי של האזרחים הערבים במערכת ההשכלה הגבוהה בישראל, דוח שהוגש למועצה להשכלה גבוהה (נצרת: דיראסאת, 2011); Khalid Arar and Mohanad Mustafa, "Access to Higher Education for Palestinians in Israel," *Education, Business and Society: Contemporary Middle Eastern Issues*, 4, no. 3 (2011): 207-228; Ismael Abu-Saad, "Access to Higher Education and its Socio-Economic Impact among Bedouin Arabs in Southern Israel," *International Journal of Educational Research* 76 (2016): 96-103

למצבם של סטודנטים ושל סגל – כולל זה האקדמי, המנהלי, והחבריים בחבר הנאמנים של מוסדות שונים – ובוחן את המחקרים שנעשו עד כה. בכך הוא תורם תרומה חשובה לדיון בנושא ולמחקר עליו.

הספר כולל ניתוח כמותי ותיאורטי של נתונים מספריים על השכלה גבוהה בקרב הערבים הפלסטינים אזרחי ישראל. הוא מתייחס למכשולים ולחסמים הניצבים בפני סטודנטים ובפני חוקרים ערבים אזרחי ישראל במוסדות להשכלה הגבוהה בישראל, ובוחן את הבעיות, את השלכותיהן ואת הדרכים לפתרונן. הספר דן, בין היתר, בנשים ערביות באקדמיה הישראלית, במגמה של סטודנטים ערבים פלסטינים אזרחי ישראל לצאת ללימודים מחוץ לשטחי ישראל, וכן בשאלה הנמשכת באשר להקמתה של אוניברסיטה ערבית בישראל. השילוב של שני כותבים – סוציולוג המתמקד ביחסי יהודים-ערבים, וסטטיסטיקאית החוקרת את תחום החינוך – מניב הצהרה כוללת ובעלת תוקף, הנשענת על ניתוח נתונים סטטיסטיים חשובים לדיון בנושא מצד אחד, ועל חשיפת צמתים מרכזיים בעיצוב המציאות האקדמית של הערבים בישראל מצד שני. שיעור האוכלוסייה הערבית בישראל הוא כעשרים אחוזים מכלל אזרחי המדינה, והספר משווה את הנתונים על אחוז הערבים בכל שלב באקדמיה לחלק היחסי של הערבים באוכלוסייה. התמונה העולה היא של תתי־יצוג בכל שלב, ושל מבנה פירמידי מובהק שבו בכל עלייה בסולם האקדמי מצטמצם אחוז הערבים בערך בחצי. כך, אחוז הסטודנטים הערבים בתואר הראשון עומד על 11.2%, בתואר השני הוא מצטמצם ל-6.1%, בתואר השלישי הוא יורד ל-3.5%, ובסגל האקדמי הוא מתרסק ל-1.2%. בסגל המנהלי אחוז הערבים כמעט אפסי ועומד על 0.26%. מאחר שלימודים אקדמיים והצלחה אקדמית מקנים יוקרה אישית וקבוצתית ומאפשרים לחולל שינוי, באקדמיה ומחוץ לה, הרי שהפירמידה האקדמית של האזרחים הערבים בישראל היא דוגמה לחסם גבוה בדרך לשינוי ביחסי יהודים-ערבים ובדרך לשיפור מעמדם של הערבים הפלסטינים בישראל בכלל. לדעתי מכשול זה אינו פנימי בלבד, והוא משפיע גם על הסכסוך הישראלי-פלסטיני ועל יחסי ישראל-ערב.

הישג ראוי לציון של הכותבים הוא יכולתם להתבונן במסגרות אחרות, מחוץ למסגרת הישראלית, שיוכלו ללמד על המורכבות של יצירת שינוי בהקשר האקדמי. ההתייחסות למחקרה של דפני נטירי מדגימה זאת. מקרה הבוחן שנטיירי עוסקת בו, כחוקרת של לימודים אפרו-אמריקניים, הוא יחס האקדמיה האמריקנית לסטודנטים שחורים והשינויים הלא מספקים ביחס זה. התובנות שלה נוגעות ליכולתה של השכלה גבוהה לגשר על הפערים בין הרוב לבין המיעוט ולהעצים את השפעתו היחסית של המיעוט.³

3 ראו לדוגמה Daphne Ntiri, "Access to Higher Education for Nontraditional Students and Minorities in a Technology Focused Society," *Urban Education* 36, no. 1 (2001): 129-144

נקודת התייחסות זו מועילה, לדעתי, לבחינת סוגיית ההשכלה הגבוהה של ערבים-פלסטינים בישראל בהשוואה למסגרות אחרות של יחסי כוח, לא רק בהקשר לאומי. לכן מעניין למצוא בספר נתונים על מעמדם של מיעוטים אחרים במערכות ההשכלה הגבוהה, למשל טבלה של אחוז הסטודנטים השחורים בשנה הראשונה בשמונה האוניברסיטאות האמריקאיות המובילות (Ivy League) (עמ' 36).

ייחודו של הספר טמון ביכולתו לאגד תחת קורת גג אחת סוגיות שלעיתים קרובות מדי נדונות בנפרד זו מזו, ובדרך זו לספר סיפור הגדול מסך חלקיו. הספר כולל ניתוח של שיטות ההוראה בבתי הספר הערביים בישראל, בעיקר זו שהמחברים מכנים "השיטה הבנקאית" של "הפקדת ידע ומשיכתו בעת הבחינה" (עמ' 53). לדעתם שיטה זו מעודדת אחסון ידע, אך אינה מקדמת תעוזה ביקורתית וחשיבה. נושא נוסף הנידון בספר הוא שלב המעבר מבית הספר התיכון לאוניברסיטה, הכרוך בדרך כלל בקיומו של מבחן פסיכומטרי. המבחן הוא משוכה המקשה על סטודנטים ערבים יותר מאשר על סטודנטים יהודים, שכן על הערבים לשאול את עצמם האם להיבחן בעברית, שאינה שפת האם שלהם, או להיבחן בערבית, אף שהמבחן אינו מותאם תרבותית, והידע שירכשו במהלך הלימוד למבחן הפסיכומטרי בערבית לא ישמש אותם בלימודיהם העתידיים, שיתקיימו כולם בעברית. בהמשך בוחן הספר את שלב הלימודים האקדמיים – בחירת מקצוע הלימוד ובחירת המוסד, חוויות הלימודים של הסטודנטים, תחושותיהם והישגיהם ואחוזי נשירה וקשיים. הספר מתאר את הקשיים הניצבים בפני סטודנטים ערבים ונובעים מסיבות שונות, ביניהן "אקלים קריר" בקמפוס ביחס לתרבות הערבית, קושי ללמוד בעברית ונחיתות לשונית בהשוואה לסטודנט היהודי-הישראלי בכל מטלת קריאה, הן כאשר חומרי הקריאה הם בעברית הן כאשר הם באנגלית, קשיי הסתגלות וקשיים נוספים. לבסוף מציין הספר גם את המסע הקשה, שעבור ערבים בישראל הוא קשה במיוחד, להשתלבות בעבודה כסגל אקדמי באוניברסיטה.

שלושה נושאים הנדונים בספר, שהוזכרו קודם לכן בקיצור נמרץ, ראויים להתייחסות נרחבת יותר. ראשית, ההתמקדות בנשים בחברה הערבית בישראל חשובה ביותר. הלימודים באוניברסיטאות ובמכללות בישראל הם משימה מאתגרת במיוחד עבור הנשים הנתונות בשוליות כפולה, הן כאזרחיות ערביות-פלסטיניות בתוך ישראל הן כנשים בחברה ערבית פטריארכלית. שלושים ושמונה אחוזים מהאקדמאיות הערביות בישראל מובטלות (עמ' 68), ולנתון קשה זה מתווסף הפער בין שיעורן הגבוה של נשים בתחילת הדרך האקדמית – חמישים וחמישה אחוזים מכלל הסטודנטים הערבים לתואר ראשון – לבין הצמצום המתמשך והעקבי בשיעורן מקרב הסטודנטים לתואר שני (ארבעים ושלושה אחוזים), לתואר השלישי (עשרים ושניים אחוזים) ובשיעורן בסגל האקדמי. ניתוח מקומן של הנשים במרחב הביתי מצד אחד ובאוניברסיטה מצד שני חשוב, ויש להצטער רק כי הספר אינו מציע ניתוח עומק של מקומן של נשים ערביות בסגל הבכיר באוניברסיטאות (עמ' 78).

נושא שני שהספר מקדיש לו דיון נרחב הוא ההחלטה של סטודנטים וסטודנטיות ערבים רבים ללמוד באוניברסיטאות מחוץ לישראל. הפרק על לימודי סטודנטים ערבים בירדן משלב מקורות אקדמיים משניים, נתונים סטטיסטיים וראיונות מקוריים לדיון מרתק. הראיונות עם סטודנטים וסטודנטיות, הטבלאות של מספרי הסטודנטים הערבים הלומדים בירדן לפי אוניברסיטאות והניתוח של ההיבטים החברתיים, הכלכליים והפוליטיים – לרבות מלגות מלך ירדן לסטודנטים ערבים מישראל ומלגות שגרירות ירדן בישראל – מאירי עיניים וחשובים עד מאוד. דווקא בגלל עושרו של חלק זה בולט היעדרו של ניתוח דומה באשר לבחירה של סטודנטים ערבים אזרחי ישראל ללמוד באוניברסיטאות בגדה המערבית, ביניהן אוניברסיטת אל-קודס באבו דיס, בירזית באזור רמאללה והאוניברסיטה והמכללות בחברון. גם העובדה שאין סטודנטים ערבים אזרחי ישראל הלומדים במצרים, לעומת האלפים הרבים הלומדים בירדן (עשרים ושניים אחוזים מהסטודנטים הזרים הלומדים בירדן הם ערבים אזרחי ישראל), מזמינה לדעתי הסבר מעמיק יותר מן הפסקה המוקדשת לו.

נושא שלישי שהספר מעמיק בו הוא שאלת הקמתה של אוניברסיטה ערבית בישראל. הפרק העוסק בכך מציג את ההצעות השונות להקמת אוניברסיטה כזו. חשיבותה של סוגיית האוניברסיטה הערבית מתבררת על רקע הנתון כי שבעים וחמישה אחוזים מהערבים אזרחי ישראל סבורים כי יש צורך בהקמתה. הממסד הישראלי, הן האקדמי הן הפוליטי, מתעלם מנתון זה ומן החשיבות שיש להקמתו של מוסד ערבי בולט בנוף האקדמי בארץ. התעלמות הממסד מלמדת על הבעיה בהיעדרו של מוסד כזה ומצביעה על הקשר בין שפה, השכלה גבוהה וחברה מצד אחד, ובין שיקולים פוליטיים לאומיים-ציוניים מצד שני. חשוב להדגיש כי הניתוח של כותבי הספר את סוגיית האוניברסיטה הערבית מפוכח, מקיף ומאיר עיניים. המחברים מתייחסים ליוזמות של ועדת המעקב וועד ראשי הרשויות הערביות ולראיונות עם חוקרים ישראלים, ומנתחים מסמכים שפרסמה המועצה להשכלה גבוהה בנושא זה. מרתקת במיוחד התכתבות מ־2005 המובאת בספר בין שרת החינוך באותה עת לימור לבנת לבין נביה אבו צאלח, שכהן כיושב ראש ועדת המעקב לענייני החינוך הערבי. היה זה אחד הרגעים הקריטיים באפשרות הקמתה של אוניברסיטה ערבית בישראל, וראוי לשים לב לנימוק של שרת החינוך להתנגדותה, בסופו של דבר, להקמתו של מוסד כזה. לדברי לבנת, "הקמת אוניברסיטה על בסיס גזעני לאומי, במדינה דמוקרטית, פסולה מכל וכל. התנגדתי ואמשיך להתנגד להקמת אוניברסיטה על בסיס לאומי..." (עמ' 199). מדהים לקרוא את הדברים הללו כשמביאים בחשבון כי המוסד האקדמי המוביל והוותיק שמדינת ישראל מתהדרת בו הוא האוניברסיטה העברית. איך יתכן כי במדינה שיש בה שתי שפות רשמיות (ב־2005), עברית וערבית, המשרתות את שתי הקהילות החיות בה, "אוניברסיטה עברית" לא נתפסה כפרויקט לאומי, בעוד

ש"אוניברסיטה ערבית" נתפסה לא רק כפרויקט לאומי, אלא גם כיוזמה גזענית? נדמה שהשוואה מצומצמת זו חושפת בבירור היבטים רחבים של מבנה החברה בישראל, הכוללים את יחסי הכוח בין הרוב והמיעוט, ביטויי אפליה וגזענות, ואולי גם את אופק האפשרויות לשינוי. לדעתי, הטיעון של לבנת לא זוכה לביקורת מספקת מצד הכותבים. זוהי דוגמה לנקודת תורפה בספר, שלצד החדשנות שהוא מציג בנתונים ובניתוחם, יש בו חוסר איזון בין נושאי משנה הזוכים להעמקה רבה, לעומת אחרים הזוכים לאזכור בלבד. חיסרון נוסף הוא הזהירות היתרה שניתן לזהות בין השורות, למרות העיסוק של הספר בנושא כה חשוב ועקרוני. כך לדוגמה, בעמוד 10 הכותבים בוחרים, משום מה, לכתוב את המונח נכבה במירכאות ("עם פרוץ המלחמה - 'הנכבה' - וגירושם של כ-80% מהאוכלוסייה הערבית הפלסטינית") וזאת אף על פי שהמונח התקבל בכתיבה אקדמית על הפלסטינים. נוסף על כך יש דגש רב מדי על התיאוריה שלפיה "מאפיינים תרבותיים [בחברה הערבית] מביאים להתנגשות בין החברה הערבית המסורתית לבין התרבות הערבית המודרנית" (עמ' 15). מרכזיותה של תיאוריה זו ניכרת, למשל, בטענה: "החוקרים חלוקים בדעתם ביחס לאפיונה של החברה הערבית בישראל כחברה מסורתית או כחברה שנמצאת במעבר ממסורתיות למודרניות" (עמ' 40). הכותבים אינם מציעים ניתוח חלופי ואינם מנסים לאתגר את המונחים המקובלים. לבסוף, גם השימוש בביטוי "בני מיעוטים", אחד הביטויים ששימשו את הממסד כדי לעצב את המציאות לאור תפיסתו של החזק, ושניתן היה לקוות שכבר פס מן העולם, שב ומופיע דווקא בספר זה. הוא משובץ בהסבר לטבלאות (עמ' 46: "סטודנטים בני מיעוטים לתואר ראשון") בלי לציין מה מקורו - אם זהו אתר המועצה להשכלה גבוהה, מתבקשת התייחסות ביקורתית בגוף הטקסט. בהמשך הוא מופיע כחלק מהטקסט (עמ' 52: "שיעור נמוך זה [של הסטודנטים הערבים] עומד בניגוד להמלצות של ועדות ותתי ועדות שונות ביחס להנגשת הלימודים הגבוהים לסטודנטים מבני המיעוטים"); ובכותרות הביניים (עמ' 112: "הקשיים הניצבים בפני סטודנטים מוסלמים ובני מיעוטים בקמפוסים מערביים").

למרות נקודות תורפה אלו, הקריאה בספר חשובה עבור קהל קוראים גדול עד מאוד, ובראשו אנשי אקדמיה האחראים על הקמפוסים ועל יצירת סביבה חברתית שתאפשר נגישות ופתיחות, ושתעניק הזדמנויות שוות לסטודנטים ולחוקרים ערבים. הספר חשוב גם לחוקרות ולחוקרים של יחסי יהודים-ערבים ושל החברה הפלסטינית בישראל, וכן לאזרחים במדינה, יהודים וערבים כאחד, המבקשים ללמוד עוד על אחד הצמתים החשובים ביותר בישראל ליצירת שינוי חברתי - המוסדות להשכלה גבוהה. נדרש לחולל שינוי במציאות, לא רק לדבר עליו, ועל כן חשובה מאוד הקריאה הברורה לפעולה העולה מבין דפי הספר. השינוי הזה, טוענים הכותבים, צריך להיות הוליסטי, כלומר לתת מענה לסוגיות מכמה כיוונים. נדרש מענה פדגוגי, הכולל שינוי שיטת

הלימוד של מקצועות שונים, כולל הוראת שפות, כדי להכין טוב יותר את תלמידי בתי הספר ללימודים אקדמיים. כן יש לספק סיוע מהותי לסטודנטים ערבים הלומדים באוניברסיטאות עבריות, שיכלול גם מענה כלכלי באמצעות מתן מלגות וסיוע בנסיעות ובמגורים. לבסוף, נדרש מענה חברתי-פוליטי, שעשוי להינתן באמצעות ייסודה של אוניברסיטה ערבית בישראל.

עד שתוקם אוניברסיטה כזו, ועד שהמוסדות הקיימים ישקיעו מאמץ כן לשיפור קליטתם של סטודנטים ושל אנשי סגל ערבים, טוב יעשו אנשי האקדמיה בישראל אם יעיינו בטבלה המראה התפלגות של חברי סגל אקדמי ערבים ויהודים לפי מוסד אקדמי במספרים ובאחוזים (עמ' 156). באמצעותה יוכלו לגלות האם במוסד שהם מלמדים בו מספר אנשי הסגל הערבים זעום או לא קיים. חיפה היא האוניברסיטה שבה המצב הוא הטוב ביותר, עם 3.9% חברי סגל ערבים, ובאוניברסיטת בר-אילן המצב הוא הגרוע ביותר, עם 0.3% ערבים, שניים בלבד מתוך 662 חברי סגל. לנוכח נתונים אלה, הכרה בחומרת המצב תהיה תחילתו של שינוי. על עצם חשיפת נתוני האפליה ועל הדיון בהם מגיעות לספר תשבחות.

יונתן מנדל